

УДК: 32.019.5

ПРИНЦИПИ СВОБОДИ В ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЯХ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛІВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Сергій Дорошенко

*Національний університет "Львівська політехніка",
вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, Україна*

Викладено зміст принципів – особистої свободи, відповідальності, рівності, влади більшості, незалежності, застосування примусу в межах права, гарантії індивідуальної свободи, поділу влади, конституціоналізму, влади закону, економічної свободи, академічної свободи, – історично сформованих у контексті демократичної традиції, які в межах головних політичних ідеологій формують ліберальну парадигму європейського політичного мислення.

Ключові слова: свобода, принципи свободи, демократія, історія французької політичної думки.

Актуальність. Демократія посідає одне з перших місць серед базових цінностей і принципів існування людської цивілізації. Починаючи з рубежу XVIII–XIX ст. вона становить серцевину теорії і практики суспільного життя більшості країн Європи та Північної Америки. Упродовж другої половини XIX – XX ст. демократія трансформувалася в універсальну ідеологічну систему, яку ототожнювали з низкою основоположних вартостей, що істотно впливали на політичну реальність, сприяючи змінам і новаціям у суспільстві, охоплюючи різноманітні аспекти політичної свободи. В умовах XXI ст. демократія поширюється в планетарному масштабі.

Зазначений феномен активніше зростає на Заході, проте він ніколи не був суто західним явищем хоча б тому, що своєю появою на світ демократія завдячує шумерській (східній) цивілізації. Сучасна політична наука розглядає демократію як різновид самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни внаслідок участі в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного волевиявлення. Зрештою, обґрунтовано перелік класичних критеріїв або принципів, які загалом визначають виміри політичної суб'єктності члена суспільства в різних (національних) вимірах демократії і його ж (громадянина) свободи в рамках ідеологічних систем, історично сформованих на європейському континенті.

Міра дослідженості. Проблеми демократії в провідних країнах Європи в контексті порівняльного методу почав висвітлювати французький політолог

І. Мені [13]. В Україні активне опрацювання проблематики започатковане роками незалежності в працях О. Бабкіної [1], Т. Грозницької [4], І. Прокопчук [12]. Розвиток французької демократичної традиції, зокрема періоду Третьої республіки (1875–1940), потрапив у центр уваги наших істориків політичної думки нещодавно [6, 7, 8, 9].

Метою статті є висвітлення базових засад політичної свободи. Поставлено конкретні завдання: 1) викласти найважливіші філософські принципи, які в контексті європейської традиції вільного волевиявлення громадян конкретизують зміст демократії, 2) обґрунтувати специфічні обставини сприйняття політичної свободи у Франції.

Виклад основного матеріалу. Інституції свободи й усе, що створила свобода, розвиваються, відколи людство почало осягати принципи організації суспільного життя. Розвиток теорії свободи переважно відбувався у XVIII ст. Французька Революція додала важливий практичний досвід, якого перед тим бракувало політичним мислителям для обґрунтування методологічних підстав суспільного розвитку в цьому напрямі.

Сучасні дослідження доводять існування двох традицій генезису теорії свободи – англійської (ґрунтується на інтерпретації традицій та інституцій, які мимоволі створилися і недостатньо зрозумілі) і французької (чітка й логічна, спрямована на раціональну ймовірність створення правдоподібної соціально-політичної конструкції колективного життя людей). Те, що називають “британська політична традиція” (Д. Г’юм, Д. Лок, Т. Гобс, А. Сміт, А. Фергюсон, Д. Такер, Е. Берк), народилося давніше; натомість “французька традиція” (Р. Декарт, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є, Ж.-А. Кондорсе, абат Сієс, Б. Констан, А. де Токвіль) постанала внаслідок аналізу насамперед практики британських інституцій, тобто пізніше. Зазначені традиції остаточно злилися в ліберальному русі XIX століття. Щоправда, вони зберегли за собою окремі визначальні риси, які стосуються щонайперше теорії та історії свободи, цього базового поняття, на основі якого почали розрізняти два способи здійснення влади – ліберально-демократичний (англійський) і соціал-демократичний (французький), – скеровані до практичного втілення політичної свободи. Тому у французів свобода – це раціонально обґрунтований спосіб діяльності, інститут, з допомогою якого суб’єкти домагаються найвищого рівня втручання громадської сили, а суспільство досягає найвищого рівня своєї політичної організації задля досягнення ним же поставленої мети. При цьому проблему якості, тобто втручання чи невтручання, деспотизму чи свободи, визначають винятково ті, хто втручається. В англійців свобода – не така чітка в теорії, однак прозоріша й більш прагматично зорієнтована щодо реальностей суспільного життя; виникла значною мірою зі спроби пояснити зміст чинних (британських) інституцій.

В умовах XIX століття різниця між зазначеними традиціями безпосередньо зводилася до переваги емпіричного погляду на світ в Англії і раціоналістичного

підходу у Франції, які походили з різних концепцій про те, як влаштоване суспільство. Якщо британські (антираціоналістичні) філософи “виявили, що витoki інституцій лежать не в задумі або намірі, а у виживанні тих, кому пощастило” [3, с.63], в несвідомій діяльності багатьох людей, котрі не завжди знали, що вони роблять; в спонтанному, емпіричному розвитку очевидних принципів, які в підсумку сприятимуть становленню політичних інституцій і закону, то картезіанська концепція незалежного і попереднього існування людського розуму обґрунтувала ідеальне теоретичне підґрунтя для французьких політичних філософів, які міцно стояли на своєму: суспільні інституції винайшов людський розум, громадянське суспільство виникло з ідеї мудрого першого законодавця (за первісною суспільною угодою), а не в процесі, який розвивається спонтанно й емпірично.

Все ж на початку XIX ст., на думку одного з провідних теоретиків лібералізму, французького політичного філософа і державного діяча Б. Констана (1767–1830), слово “свобода” для англійця та француза загалом трактувалося однаково зрозумілими поняттями, що зросли на ґрунті античного спадку європейської демократичної традиції: “право підкорятися лише законам, не бути ні заарештованим, ні ув'язненим, не бути засудженим на смерть та не зазнавати якоїсь наруги внаслідок сваволі одного чи кількох індивідів. Для кожного – це право висловлювати свою думку, обирати собі заняття і ним займатися, розпоряджатися своєю власністю і навіть зловживати нею, виїжджати й повертатися, не питаючи дозволу й не пояснюючи ні мотивів, ні намірів. Для кожного це право збиратися з іншими індивідами чи для обговорення своїх інтересів, чи для відправлення культу, якому він і його однодумці віддають перевагу, або ж просто для того, щоб заповнити свої дні й години заняттями, що більше відповідають його нахилам та фантазіям. Зрештою, це право кожного впливати на здійснення правління як через призначення всіх чи окремих урядовців, так і через представництва, петиції або вимоги, що їх влада більшою чи меншою мірою змушена брати до уваги” [11, с. 412].

Але розбіжності між сучасним і античним, французьким та англійським тлумаченнями свободи залишилися (шумерський досвід розбудови демократичних інституцій став доступним увазі європейців лише на межі XIX–XX ст. н.е.). З плином часу вони розвинулись у суттєві особливості національних політичних традицій демократії. Якщо британська традиція політичної свободи, що її вперше запропонували правники, виросла на основі розуміння того, як розвивались інституції у республіканських Афінах і Римі (афінські та римські громадяни були механізмами, у яких гвинтики й коліщатка регулювалися законом, тому індивід немовби розчинявся в нації, а громадянин – у полісі; існувало рабство; новизна й оригінальність політичних поглядів римських мислителів полягала в тому, що ними, зокрема, була висунута ідея посилення правового захисту майнових відносин; виникло уявлення про те, що держава повинна слугувати меті захисту майна і як інститут влади триматися на злагоді громадян стосовно права; наслідком практичної

діяльності юристів щодо тлумачення законів стало виокремлення із політичної філософії юриспруденції як самостійної галузі політичного знання), то у французькій традиційним ідеалом політичної свободи стала Спарта, в якій також існувало рабство, але яка в межах своїх державних кордонів об'єднала різноманітні республіканські (і не лише республіканські) форми, що законодавчо регулювали практично всі дії індивіда, й це визнавалося ідеалом досконалого політичного устрою.

На противагу універсальності раціоналістів, які були в непримиренному конфлікті з християнством у своєму трактуванні індивідуальної людської природи (за декартівською формулою розуміння дійсності людиною “світ є завжди новим, у ньому є завжди місце для мене, в цьому моєму стані все залежить тільки від мене, бо без мене в світі не буде порядку, істини та краси”), антираціоналістична традиція британських еволюціоністів, навпаки, наближається до християнської традиції помилковості й гріховності людини (визначальними історичними випромінювачами ірраціонального є “міфологічно-родові відносини, вибудовані в певну систему традицій і норм, і релігійна форма свідомості містичного нераціонального змісту” [5, с. 39, 77]).

Отже, найбільша різниця між двома школами обґрунтування шляху суб'єкта до політичної свободи виявляється у поглядах на роль традицій і цінність усіх інших здобутків несвідомого зростання, що триває вічно. Якщо французька школа цілкомити й насамперед ґрунтується на раціональному утворенні всіх державно-політичних інституцій, на припущенні індивідуальної пристрасті людини до раціональної дії і її природного розуму та доброти, то британська – прагматично зорієнтована на пошану до традицій, інституцій і звичаїв, створених для того, щоби врядування “поганих” людей чинило якнайменшу шкоду, і, навпаки, до тих “добрих” правил поведінки, що розвинулися як складові свободи, ставши одночасно і продуктом, і умовою свободи.

З-поміж непорушних звичаїв і нетривких звичок, які впродовж усієї історії європейської цивілізації регулюють людські стосунки, найістотнішими, на думку класичного дослідника лібералістики Ф. Гаска, залишаються моральні норми. Останніх, як загальних правил, або ідеальних принципів, прихильники політичної свободи повинні дотримуватися в кожній конкретній ситуації, не вагаючись у їхній правильності. Зазначені принципи моралі, по-перше, можна розглядати як універсальний інструмент, що сприяє досягненню інших людських цінностей, обґрунтованих чинними ідеологічними системами; по-друге, це також самодостатня цінність, на взірць проміжної мети, до якої люди повинні прагнути без сумніву щодо її виправданості в кожній окремій ситуації. Відданість традиційним, а – отже – відомим моральним принципам, про які далі піде мова, дозволяє групі досягти піднесення або ж саморуйнування. І тільки остаточні результати виявлять, наскільки корисними чи, навпаки, руйнівними є моральні ідеали, що керували групою. Адже у вільному суспільстві, в якому ідеалів не нав'язують, “утопічні”

ідеали спрямовують групу до її занепаду і дозволяють іншій, менш (або більш) моральній групі, зайняти місце тієї першої. Такі моральні норми для колективної діяльності появляються і розвиваються винятково важко і дуже повільно. Найважливішим серед цих норм або принципів вважається особиста свобода. І вже на її основі сучасна європейська традиція тлумачить відповідальність, рівність, владу більшості, незалежність, застосування примусу в межах права, гарантування індивідуальної свободи, поділ влади, конституціоналізм, владу закону, економічну свободу, академічну свободу [8, с. 24], які конкретизують демократичний процес в ідеологічно обґрунтованій системі координат політичного суспільства.

Особиста свобода – це головний принцип, який вимагає покладення в основу кожної політичної дії, шанування незалежно від того, принесе він користь, чи ні.

Свобода означає, що індивід повинен відповідати за наслідки власних “вільних” дій, заслуговуючи на похвалу чи покарання. У вільному суспільстві свобода дій та відповідальність неподільні внаслідок поширення принципової норми: кожен індивід займає таке становище, яке є наслідком його обдуманого діяльності.

Рівність членів суспільства перед законом залишається єдиним видом рівності, що провадить до свободи. Остання не тільки не має нічого спільного з будь-яким іншим видом рівності (солідарність, релігійний обов’язок тощо), але навіть покликана в багатьох аспектах створювати нерівність. До усвідомлення змісту ідеалу рівності передусім можна наблизитися, звільнивши особу від переконання про реальну (фізичну) рівність індивідів.

Рівність перед законом спричинює те, що всі люди повинні мати рівну спроможність брати участь у створенні закону. Все ж визначено два головних напрями, у яких оптимально розвивається зміст зазначеного принципу: на шляху обґрунтування переваг “більшості” і забезпечення права для “меншості”. Від цього залежать реальне втілення свободи.

Свобода не означає, що ми можемо мати все, чого зажаємо. Лідерство (або свобода) індивідів чи груп існуватиме за єдиної умови – незалежності їх втілення. Останнє може гарантувати виключно фінансова самодостатність суб’єкта. Вона відіграє особливу роль у сфері політики.

Політична влада традиційно сприймається як наслідок примусу. Але справжній примус – це коли озброєні групи завойовників змушують підкорених виконувати їхні забаганки. Тому свобода вимагає запобігання примусу та насильству, шахрайству й обману, за винятком застосування примусу з боку уряду з єдиною метою – укладання таких правил, що забезпечують оптимальні умови для розвитку раціонально вмотивованої діяльності індивіда. Отже, примус прийнятний тільки тоді, коли він узгоджується з відомими законами, а не тоді, коли він є засобом досягнення конкретної мети чинної політики.

Гарантії індивідуальної свободи полягають у тому, що при пануванні свободи вільна сфера індивіда охоплює всі дії, які не забороняє закон. Але часом треба жертвувати навіть найсуттєвішим, коли йдеться про збереження свободи, як наприклад, у разі війни, екологічної, техногенної катастроф тощо.

Розподіл влади – головна гарантія від зловживання законодавчою, виконавчою і судовою владою. Полягає в тому, що закони створюють одні люди, а впроваджують і контролюють другі.

Конституціоналізм означає, що вся влада базується на усвідомленні того, що її будуть застосовувати відповідно до загальноприйнятих принципів, згідно з якими особи, наділені владою, обираються через те, що всі переконані в їхній здатності робити тільки те, що правильно, а не тому, що все, що б вони не зробили, вважатиметься правильним.

Принцип верховенства або влади закону означає, по-перше, що вільне суспільство відрізняється від невільного тим, що в першому кожна особа має визнану приватну сферу, яку чітко відділено від громадсько-суспільної, і приватній особі не можна наказувати, але від неї очікують дотримання тих правил, що однаково стосуються всіх; по-друге, що закони повинні бути відомими й очевидними; по-третє, що закон повинен передбачати кожную ймовірну ситуацію і, крім того, містити різні положення для різних категорій людей (неповносправних, неповнолітніх тощо).

Свобода в економічній сфері означає впровадження загальних норм, які надають кожному, хто володіє кваліфікацією і має відповідне посвідчення, законне право вимагати дозволу займатися різними видами виробничої діяльності.

Академічна свобода передбачає вільний доступ усіх до джерел знань, а також, що має бути стільки незалежних наукових центрів, скільки можливо; і ті люди, які виявили свої здібності до глибоких знань і відданість науковим завданням, у межах цих центрів самі можуть самостійно визначати проблеми, на які вони витрачатимуть свою енергію і де вони показуватимуть результати незалежно від того, чи їх схвалюють працедавці або громадськість, чи ні.

Обґрунтовані в контексті первинної емансипаторської метаідеології розвитку, якою – за В. Заболоцьким – є філософський лібералізм, зазначені ідеальні принципи відкривають широкі горизонти для їх подальшого втілення у численних ідеологіях-членах великої “ліберальної сім’ї” [10, с. 9]. У число останніх входять власне лібералізм (скеровує суспільство на невідпинний розвиток до нових вимірів свободи), консерватизм (намагається надати якості розвитку, зміцнюючи відомі позитивні і перспективні знахідки), соціалізм (з погляду інтересів більшості людей репрезентує чутливість всього соціального організму до трансформацій і новацій, які в ньому відбуваються), націоналізм (ставить метою вільне самовизначення нації), анархізм (виходить з потреби соціуму звільнитися від тиску і політичного гноблення держави) та деякі інші ідеологічні системи внутрішнього (соціальне

вчення церкви, фемінізм, екологізм тощо) і міжнародного (імперіалізм, колоніалізм тощо) значення, кожна з яких відкриває простір для політичного суб'єкта, надаючи йому нових можливостей для самоствердження в тій чи іншій сфері та галузі суспільного життя.

Отже, політичну свободу прагне репрезентувати кожний представник великої “ліберальної сім’ї” ідеологій. Зрозуміло, з урахуванням комплексу базових ліберальних цінностей. І, вибудовуючи політичні “заслони” на користь свободи, кожна традиція демократичного мислення формує не лише особливу систему акцентів, але й своє трактування кожного іншого принципу. Так, французька ліберальна традиція наполягає на виключному значенні конституціоналізму, економічної та академічної свободи [14, р. 218]. Вважається, що конституціоналізм належить сфері свободи думки й висловлювань (парламент – це інструмент вирішення політичних конфліктів), дозволяє задовольняти інтереси окремих сторін у контексті тріумфу загального інтересу нації. Принципове значення академічної свободи зумовлене потрійною функціональною скерованістю інституту освіти: по-перше, універсальні знання – це умова службового просування громадянина; по-друге, процес набуття знань – це школа громадянськості; по-третє, в стінах вищої (середньої) школи відбувається визначення соціального середовища, яке разом з незмінними “консервативними” цінностями сприймає також ліберальні, в якому формується політична еліта країни, відбувається продукування ідеї науки, розуму, зрештою способу мислення, зведених на універсальному, безкорисливому гуманізмі. Однак, якщо непересічне значення конституціоналізму та академічної свободи логічно впливає з раціонально обґрунтованої традиції технологічного суспільства, то вичерпне розуміння французами іншого базового принципу, економічної свободи, доцільніше виводити з глибин національної ментальності, тобто з урахуванням свідомо/несвідомого чинника. Це значною мірою нівелює відомий англійцеві зміст і формує особливу ліберально-консервативну парадигму сприйняття соціально-політичної дійсності, притаманну лише французів. Є підстави вважати, що своє ставлення до матеріально-економічного підґрунтя свободи – приватної власності, підприємництва – француз виявляє не лише й не стільки раціонально. Володіння власністю – “своїм житлом і невеличкою ділянкою землі поруч і, якщо це технічно можливо, знаряддями своєї праці” – вважає знаний філософ Франції XX ст. С. Вейль – належить до числа основних потреб душі француза. “Земля і свійські тварини зараховуються до знарядь селянської праці. Принцип приватної власності порушено, якщо земля обробляється сільськогосподарськими робітниками або наймитами під керівництвом управляючого, а належить при цьому мешканцям міста, які отримують дохід з землі”. Зі сказаного вище впливає важливий висновок: багатства, пов’язані з землею, розглядаються такими, що витрачаються даремно – “не з точки зору врожаю (тобто раціонально – С.Д.), а з точки зору за-

доволення, яке вона (земля та інша приватна власність – С.Д.) могла би принести потребі у власності” [2, с. 56]. Тому слід вважати, що наявність власності, потреба її раціонального використання, а також задоволення, отримане від гармонійного поєднання двох перших чинників, набудуть політичного значення за єдиної умови: селяни (до останньої чверті XX ст. ця суспільна верства становила більшість населення країни) демонструватимуть нездоланне бажання власноруч обробляти свою землю; саме їх воля, руки, розум, об’єднані людським бажанням, забезпечать свободу їм і всім іншим власникам засобів виробництва у Франції. Адже бажання – це перша умова досягнення людиною вищих чеснот; позбавлений волі колекціонер дипломів про освіту, титулів і інших заслуг – не громадянин. Відомо ж бо: за відсутності волі кращі з нас не залишать по собі спадкоємців; і розум без характеру безплідний.

Наведений приклад і попередні підсумки дозволяють нам зробити такі остаточні висновки:

- по-перше, відчуття і вмотивоване прагнення людиною свободи визначили історичну долю демократії: створення оптимальних умов для самореалізації суб’єкта;
- по-друге, система принципів забезпечує стійкий ліберальний напрям розвитку політичного мислення європейців упродовж останніх століть;
- по-третє, в структурі філософського лібералізму свобода, теоретичний розвиток якої започатковано в Англії і Франції, постає головним засобом прискорення розвитку суспільства, а не лише якоюсь самодостатньою цінністю;
- по-четверте, французька ліберальна традиція своєрідно сприймає ключові принципи: конституціоналізм, економічну та академічну свободу;
- по-п’яте, з метою впровадження демократії французька політична традиція сформувала властивий алгоритм втілення головних цінностей лібералізму засобами державного примусу, який спонукає суб’єкта до раціонально зважених кроків у напрямку свободи. Натомість англійська традиція зберігає за особою значні політичні прерогативи досягнення свободи.

1. Бабкина О.В. Неоконсервативные политические теории Запада: сущность, проблемы, тенденции развития. – Автореф. дис. ... док. полит. наук. – К., 1992. – 40 с.
2. Вейль С. Укоренение. Письмо клирику / Пер. с фр. – К.: Дух і Літера, 2000. – 350 с.
3. Гаск Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
4. Грозіцька Т.Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2000. – 17 с.
5. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. – Львів: ПАІС, 1997. – 274 с.
6. Денисенко В.М., Дорошенко С.І. Особа та ідеї свободи в бінарній шкалі політичних ідеологій Франції Третьої республіки // Вестник СевГТУ. Политология: Сб. науч. тр. – Севастополь: СевНТУ. – 2002. – С. 41–50.

7. Дорошенко С.І. Дослідження політичних ідеологій в історії французької політичної думки // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. – К.: КМ Академія, 2002. – № 20. – С. 20–23.
8. Дорошенко С.І. Французький лібералізм: принципи та зміст політичної ідеології // Наукові записки НаУКМА. Сер. Політичні науки. – К.: КМ Академія, 2003. – № 21. – С. 21–25.
9. Дорошенко С.І. Утвердження людської свободи у загальноєвропейському контексті політичного мислення (на прикладі Франції) // Українська журналістика в контексті доби: Матеріали всеукраїнської наукової конференції, 23-24 вересня 2004 року, м. Львів / За ред. С. Костя. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 338–340.
10. Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк: Янтра, 2001. – 368 с.
11. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей / Переклад з фр. // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 411–423.
12. Прокопчук І.І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвілля. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2001. – 16 с.
13. Mény Y. Politique comparée. Les démocraties: États-Unis, France, Grande Bretagne, Italie, R.F.A. – 2-e éd. – Paris: Montchretien, 1988. – 537 p.
14. Ysmal C. Les idées politiques: conservatisme, libéralisme, réformisme, socialisme, communisme, gauchisme // La Politique. – Paris: Les sciences de l'action, 1971. – P. 210–242.

**PRINCIPLES OF THE POLITICAL IDEOLOGIES IN EUROPE:
A CONTRASTIVE ANALYSIS OF A DEMOCRATIC TRADITION
FORMATION**

Serhiy Doroshenko

L'viv Polytechnic National University, Bandera Str., 12, L'viv, 79013, Ukraine

The essence of the principles – freedom of a personality, responsibility, equality, power of majority, independence, use of the authority resource within the law, guarantees for individual freedom, sharing of power, constitutionalism, the power of the law, economical freedom, — is under the research of historically formed democratic tradition, which in the context of modern political ideologies influences the liberal trend of the European thinking development.

Key words: freedom, principles of freedom, democracy, history of the French political thought.

Стаття надійшла до редколегії 1.02.2005

Прийнята до друку 24.09.2005